

מדוע לא חזרו יעקב אבינו ובנינו לארץ כנען?

הרב שי וינטר

לעילוי נשמת

אבי מורי ר' יוסף בן ר' שמריהו ז"ל

ששרד את ימי החשיכה באירופה
וזכה לעלות לארץ ישראל ולדבוק בה

גלב"ע כ"ב אדר ה'תשע"ה

ראשי פרקים:

הקדמה

הצגת הקושי

מימוש התכנית הא-להית מתוך בחירה חופשית

למשפחת ישראל היה טוב במצרים ולא רצו לעזובה

יעקב ובניו הוחזקו במצרים בניגוד לרצונם

סיכום

הקדמה

בגמרא שבת (ק"ב, ב) מובאת המימרא הבאה:

אמר רבי זירא אמר רבא בר זימונא: אם ראשונים בני מלאכים - אנו בני אנשים,

ואם ראשונים בני אנשים - אנו כחמורים, ולא כחמורו של רבי חנינא בן דוסא ושל

רבי פנחס בן יאיר, אלא כשאר חמורים.

דברי הגמרא הללו הם נר לרגלינו, כשאנו עוסקים בליבון סוגיות הקשורות

למחשבותיהם ולמעשיהם של אבותינו הקדושים. איננו מתיימרים, ח"ו, לדון

בעניינם מתוך מבט של ביקורת, "מלמעלה כלפי מטה". ודאי, זוכרים אנו תמיד

שיעקב אבינו ע"ה הוא מרגלי המרכבה הא-לוהית¹ וצורתו - צורת תם חקוקה בכסא הכבוד.² גם את שבטי י-ה³ אין אנו מבקרים, חלילה. כל כוונתנו אינה אלא לנסות ולהבין את המסרים אשר מנחילה לנו התורה, דרך סיפור חייהם של אבותינו. בודאי, גם כאשר יש בדברי גדולי ישראל שבמהלך הדורות, נימת ביקורת על מעשי הראשונים, הרי שביקורת זו היא רק בייחס למדרגתם הגבוהה.⁴

הצגת הקושי

לאחר שמשכתנע יעקב אבינו כי יוסף עודנו חי וכי הוא שולט בארץ מצרים, הוא מבקש לראותו (בראשית מה, כח): "וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל רַב עוֹד יוֹסֵף בְּנֵי חַי אֲלֶכָה וְאֶרְאֶנּוּ בְּטָרֶם אָמוּת". מהשימוש במילה: "ואראנו" נראה שאין בכוונת יעקב לרדת למצרים כדי לגור בה או כדי להשתקע שם אלא אך ורק כדי לראות את בנו. מסתבר שלאחר המפגש המתוכנן חפץ היה יעקב לשוב לארצו. לעומת זאת, יוסף מבקש שאביו ואחיו יבואו לשבת בארץ מצרים. הוא מנמק את קריאתו למשפחתו לרדת למצרים ולהתיישב בה בכך שבארץ כנען הם נתונים לסכנת כליון ברעב (שם, שם, ט - יא):

מָהְרוּ וְעֵלוּ אֶל אָבִי וְאִמְרָתֶם אֵלָיו כֹּה אָמַר בְּנֵךְ יוֹסֵף שְׁמֵנִי אֶ-לֵהִים לְאֲדוֹן לְכֹל מִצְרַיִם רְדֵה אֵלַי אֶל תַּעֲמֹד. וַיִּשְׁבֹּת בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן וְהֵייתָ קְרוֹב אֵלַי אֲתָה וּבְנֵיךְ וּבְנֵי בְנֵיךְ וְצִאֲנֶךָ וּבְקָרְךָ וְכָל אֲשֶׁר לְךָ. וְכִלְכַּלְתִּי אִתְּךָ שֵׁם כִּי עוֹד חָמֵשׁ שָׁנִים יָרֶעַב פֶּן תִּנְרָשׁ אֲתָה וּבֵיתְךָ וְכָל אֲשֶׁר לְךָ.

יעקב ובניו אכן נענים לקריאתו של יוסף, וכהדגשת הכתוב (שם מו, א): "וַיֵּסַע יִשְׂרָאֵל וְכָל אֲשֶׁר לוֹ וַיָּבֹא בְּאֶרֶץ שֶׁבַע וַיִּזְבַּח זִבְחִים לַא-לֵהִי אָבִיו יִצְחָק". השימוש במילים: "וכל אשר לו" המקבילות למילים: "וכל אשר לך" שבדברי יוסף, מלמד שאכן יעקב משנה את תכניתו הראשונית או, לכל הפחות, מתלבט אם להענות להזמנתו של יוסף. רמז להתלבטותו של יעקב אנו מוצאים גם בכך שיעקב זוכח

1 בראשית רבה (מו, ו): "אר"ל: האבות הן הן המרכבה".

2 ראה חולין (צא, ב), בהקדמת המהר"ל לתפארת ישראל ועוד.

3 ע"פ תהילים קכב, ד.

4 ואף על ביקורת כזו, כדברי הכלי יקר לקמן, העיר השם משמואל את אשר העיר. ראה בפרק "למשפחת ישראל היה טוב". ועי' עוד בעניין היחס העקרוני לגדולי האומה ב"שיחות לספר בראשית" של הרה"ג נבנצל שליט"א, מעמ' שעא ואילך.

זבחים בבאר שבע וגם בכינוי המיוחד: "א-להי אביו יצחק", המופיע בפסוק הנ"ל. וכך כתב הרלב"ג בפרושו לפסוק זה:

והנה בא לבאר שבע, שהיה מקום מוכן לנבואה, והקריב שם קרבנות כדי שתגיע לו שם הנבואה להימלך בזה עם ד' יתעלה אם יסכים שילך שם לראות את יוסף או לשבת שם כמו ששאל ממנו יוסף בנו.

ובדומה לזה כתב הרד"ק, שם: "וקודם שיצא מן הארץ רצה לדעת רצון האל אם ימנענו כאשר מנע מאביו יצחק או לא, וזבח זבחים כדי שתבוא עליו רוח נבואה".

מהמשך הפסוקים נראה שיעקב חושש מהירידה למצרים. מסתבר שיוסף היה מודע לכך שאביו לא ישוב לרדת למצרים⁵ ולכן הוא מתאמץ לשכנעו לעשות כן. יותר מכך, הקב"ה בעצמו צריך לעודד את יעקב ולהסיר ממנו את חששותיו מירידה זו (שם מו, ג): "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל-יַעֲקֹב אֲבִיךָ אֵל תִּירָא מִכָּרְדָּיִם כִּי לְגוֹי גָּדוֹל אֲשִׁימְךָ שָׁם"⁶.

התמיהה היא, אם כן, מדוע יעקב ובניו שבקושי רב נענו לקריאתו של יוסף, שמטרתה היתה להצילם בשנות הרעב, לא מיהרו להסתלק ממצרים בהזדמנות הראשונה שהתאפשרה להם לעשות זאת, דהיינו עם תום הרעב. כמובן, מבחינת התכנית הא-להית ירידת ישראל ובניו למצרים מהווה חלק ממימוש הנאמר לאברהם אבינו בכרית בין הבתרים (שם טו, יג): "וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יְדַע תְּדַע כִּי גֵר יִהְיֶה יִרְעֶךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעֹבְדוּם וְעֵנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה". אמנם, אנו מבקשים לדון במאמר זה בבחירתם החופשית של יעקב ובניו. ננסה להבין מדוע בכל זאת בחרו להשאר במצרים.

מימוש התכנית הא-להית מתוך בחירה חופשית

ניתן כמובן לומר שיעקב ובניו בבחירתם החופשית רצו לממש את שנאמר לאברהם אבינו בכרית בין הבתרים. הם הבינו שכעת נוצרו התנאים למימוש ההבטחה הא-להית שמוכרחת להתגשם. מבחינה ריאלית המציאות שנוצרה היתה נוחה מאוד

5 לדעת הרמב"ן (בראשית יב, י) אברהם אבינו חטא בירידתו למצרים בעקבות הרעב שהיה בזמנו. יצחק אבינו לא ירד למצרים וסביר היה להניח שגם יעקב לא ימהר לעזוב את הארץ המובטחת.

6 עי' רש"י, שם: "לפי שהיה מיצר על שנוקק לצאת לחוצה לארץ". ובחזקוני, שם: "לפי שהיה יעקב מתיירא ואומר עכשיו שאני יורד למצרים קרבו הימים שנאמר לזקני גזירת שעבוד ועינוי על זרעי בארץ לא להם".

כדי "לצאת ידי חובת" ההבטחה הא-להית. משפחת יעקב כבר הגיעה למצרים, ממילא, ע"פ הזמנתו של השליט - יוסף. המשפחה זכתה למעמד מכובד במצרים בזכותו של יוסף, שיכול לדאוג לה גם לימים יבואו. דומה שגרות שכזו היא גרות נוחה למדי גם אם אחריה יבואו בהכרח שלבים של עבדות ועינוי.

אפשר לומר עוד כי המשפחה כולה חשה שאכן כעת הקב"ה מגשים את שנאמר לאברהם אבינו וגם משום כך "זרמו" יעקב ובניו עם המצויאות. לגבי יעקב עצמו הדברים פשוטים אף יותר, שהרי ה' מתגלה אליו בבאר שבע, בדרכו למצרים (שם מו, ב-ד):

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים לְיִשְׂרָאֵל בְּמִרְאֵת הַלַּיְלָה וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב וַיֹּאמֶר וַיֹּאמֶר וַיֹּאמֶר וַיֹּאמֶר
אֲנֹכִי הָאֵל אֱלֹהֵי אַבְרָם אֲבִיךָ אֵל תִּירָא מִרְדָּה מִצְרִימָה כִּי לְגוֹי גָדוֹל אֲשִׁימְךָ שָׁם. אֲנֹכִי
אֲרַד עִמָּךְ מִצְרִימָה וְאֲנֹכִי אֶעֱלֶיךָ גַם עֲלֵה וְיוֹסֵף יִשִׁית יָדוֹ עַל עֵינֶיךָ.

מובנה של האמירה "ישית ידו על עיניך" הוא שיעקב ימות במצרים.⁷ הרמב"ן אומר שגם בסגנון הפניה של רבש"ע ליעקב הוא רומז לו על התחלת הגלות (רמב"ן שם, פס' ב):

אחר שאמר לו השם לא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל יהיה שמך, היה ראוי שיקראנו בשם הנכבד ההוא וכן הוא נזכר בפרשה הזאת שלשה פעמים, אבל קראו יעקב לרמוזו כי עתה לא ישור עם א-להים ועם אנשים ויוכל, אבל יהיה בבית עבדים עד שיעלנו גם עלה, כי מעתה הגלות תתחיל בו.

הקב"ה אף אומר ליעקב: "כי לגוי גדול אשימך שם" וממילא מבין יעקב כי ממצרים יעלה עם שעתיד לצאת ממנו, ולא הוא בעצמו. יתרה מזאת, יתכן שיעקב אבינו ראה בדברים אלו מעין ציווי שלא ליזום יציאה ממצרים, כל עוד אין התגלות א-להית מפורשת בעניין זה. גם אחי יוסף הבינו שאל להם לנסות להתערב בשלב זה בהמשך התגלגלותם של המאורעות המכוונים כולם מלמעלה, וכדברי יוסף לקראת בוא אביו ואחיו לגור במצרים (שם מה, ח): "וְעַתָּה לֹא אֶתֶם שְׁלַחְתֶּם אֹתִי הִנֵּה כִּי הֵאָּ-לֵהִים".

בדומה להסבר זה, מצאנו בדברי הרמב"ן בהתייחסו לשאלה מדוע לא הודיע יוסף לאביו כי הוא חי במצרים עוד טרם הגיע שנות הרעב. תשובתו של הרמב"ן היא

שׁוֹסֶפֶת נִיסָה לְגֵרוֹם בְּמַעֲשֵׂיו לְהַתְּגַשְׁמוֹת חֲלוֹמוֹתָיו. וְאֵלּוֹ דְּבָרָיו בְּעֵינָיו זֶה (רמב"ן, בראשית מב, ט):

יש לתמוה אחר שעמד יוסף במצרים ימים רבים והיה פקיד ונגיד בבית שר גדול במצרים, איך לא שלח כתב אחד לאביו להודיעו ולנחמו... היה רואה כי השתחוויית אחיו לו וגם אביו וכל זרעו אתו, אי אפשר להיות בארצם, והיה מקוה להיותו שם במצרים בראותו הצלחתו הגדולה שם, וכל שכן אחרי ששמע חלום פרעה שנתברר לו כי יבאו כולם שמה ויתקיימו כל חלומותיו.

אמנם, הסבר זה של הרמב"ן וכן הסברנו הדומה בנידון דידן אינם פשוטים כל עיקר, שהרי "בהדי כבשי דרחמנא למה לך?" הקב"ה מסבב סיבות, אך על בני האדם לבחור בדרך הישרה שבה צוו ללכת. יוסף חלם חלומות והקב"ה ידאג להגשימם, אך האם על יוסף לפגוע בחובתו כלפי אביו כדי "לסייע" לקב"ה להגשים את חלומותיו? וכבר הקשה כך על דברי הרמב"ן בעל "עקידת יצחק", שער כט:

ותמהני ממה שכתב הרמב"ן ז"ל שעשה כדי שיתקיימו חלומותיו, כי מה תועלת לו בשיתקיימו, ואף כי יהי תועלת, לא היה לו לחטוא כנגד אביו. אבל היה לחשוך עצמו לחטוא לו, והחלומות - העושים יגיש פתרונם, גם שתראה סכלות עצומה שישתדל האדם לקיים חלומותיו, שהרי הם הדברים אשר יעשו שלא מדעת הבעלים.

וכן יש להקשות על פרושנו הנ"ל לגבי השארות בני ישראל בארץ מצרים - בפשטות, ברור שרצון ד' הוא שבניו יהיו בארץ המובטחת. וכיוון שלא נאמר להם בציווי מפורש להשאיר במצרים, לכאורה, היה עליהם לנסות ולצאת ממצרים, וד' יעשה הטוב בעיניו.⁸ משום כך נראה, לענ"ד, כי יש למצוא הסברים נוספים לשאלתנו.

למשפחת ישראל היה טוב במצרים ולא רצו לעזבה

הפסוק האחרון של פרשת ויגש מתאר את האחותם של בני ישראל בארץ גושן (בראשית מז, כז) "וַיֵּשֶׁב יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן וַיֵּאָחֲזוּ בָהּ וַיַּפְרּוּ וַיִּרְבּוּ מְאֹד". כתב הכלי יקר בפרושו על פסוק זה:

8 ואף שיש לחלק, כמובן, בין חלומות לבין דיבור א-להי מפורש גם אם לא כלול בו ציווי ברור.

כל פסוק זה באשמת בני ישראל הוא מדבר כי הקב"ה גזר עליהם כי גר יהיה זרעך, והמה בקשו להיות תושבים במקום שנגזר עליהם גרות, כמו שדרשו אצל יעקב וישב יעקב ביקש לישב בשלוה קפצה עליו רגזו של יוסף כו', הפסוק מאשימם על ישיבה זו שבקשו אחוזה בארץ לא להם, ולא כך אמרו אל פרעה לגור בארץ באנו, מלמד שמתחלה לא ירדו להשתקע שמה אלא לגור כמדייר בי דיירא ועכשיו חזרו מדבריהם, וכל כך נשתקעו שמה עד שלא רצו לצאת ממצרים, עד שהוצרך הקב"ה להוציאם משם ביד חזקה, ואותן שלא רצו לצאת מתו בשלשת ימי אפילה.

בפרושו לספר ויקרא מסביר הכלי יקר מדוע, לדעתו, בקשו ישראל להאחזו במצרים ולא לצאת ממנה (ויקרא יח, ג):

והאשימם א-להים על שבקשו לישב ישיבה של קבע במקום אשר אמר א-להים להם כי יהיו שמה גרים ולא תושבים, וכל זה עשו בעבור שהיו אדוקים בגלולי מצרים כמ"ש ביחזקאל (כ, ה-ח) "וְאָנֹכֶּנְךָ לָהֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וְגו' וַיִּמְרוּ בִי וְגו' וְאֵת גְּלוּלֵי מִצְרַיִם לֹא עָזְבוּ וְגו'", וכן פירש"י פרשת בא (י, נג) שהיו באותו דור רשעים שלא רצו לצאת ממצרים ומתו בשלושת ימי אפילה.

התורה מצוה את בני ישראל כי בהכנסם לארץ המובטחת לא יעשו "כמעשה ארץ מצרים" (ויקרא יח, ג): "כְּמַעֲשֵׂה אֶרֶץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר יִשְׁבַתֶּם בָּהּ לֹא תַעֲשׂוּ וְכַמַּעֲשֵׂה אֶרֶץ כְּנַעַן אֲשֶׁר אָנֹכִי מְבִיא אֵתְכֶם שָׁמָּה לֹא תַעֲשׂוּ וּבְחַקְתֶּיהֶם לֹא תִלְכוּ". הכלי יקר מעניק לציווי זה מובן חדש, ע"פ הסברו הנ"ל:

וע"ז נאמר כאן כמעשה ארץ מצרים כאותו מעשה שעשיתם בארץ מצרים ומהו המעשה הרע אשר עשיתם אשר ישיבתם בה שבקשתם בה ישיבה של קבע מצד שחשקה נפשכם בגליליהם ובשיקוציהם נפשם חפצה, לא תעשו עוד כאלה לבקש ישיבה של קבע בין עם סורר ההולכים בדרך לא טוב פן תלמדו ממעשיהם כי כן קרה לכם במצרים.

דברי הכלי יקר הרואה בהשארות בני ישראל בארץ מצרים חטא, שלמעשה, גרם להתהוותה של הגלות, דומים לדברי ריה"ל בספר הכוזרי ביחס לשיבת ציון בימי בית שני:⁹

אמנם חטא זה הוא אשר בגללו לא נתקם היעוד אשר יעד הא-לוה לבית השני "רְנִי וְשִׁמְחִי בַת צִיּוֹן כִּי הִנְנִי בָא וְשִׁכְנִיתִי בְּתוֹכְךָ נְאֻם ה'". כי הענין הא-לוהי עמד לחול עליהם כבראשונה, אלו נענו כולם לקריאה ושבו לארץ ישראל בנפש חפצה,

אבל רק מקצתם נענו ורבים והחשובים שבהם נשאר בבל, מסכימים לגלות ולשעבוד ובלבד שלא יפרדו ממשכנותם ומעסקיהם.

נודה על האמת, כי האשמת בני יעקב אבינו בחטא חמור שכזה היא האשמה קשה וחרפה שודאי לא היינו אומרים כמותה מעצמנו. במיוחד יש להקשות, לפי דברי ה"כלי יקר", מדוע לא עלה יעקב אבינו עצמו לארץ כנען? אמנם, הוא מסביר שהכתוב מאשים את בני יעקב ולא את יעקב אבינו עצמו, אך הפסוק מזכיר גם את ישיבתו של יעקב עצמו בארץ מצרים. אכן, אין הכתוב נוקט לגבי יעקב לשון "אחיוה" כי אם לשון "ישיבה", אך ה"כלי יקר" עצמו מציין שבמקום אחר בו נאמרה לשון "ישיבה" ביחס ליעקב דרשו זאת חז"ל שביקש לישב בשלווה וכו'. ואם נאמר שעשה כן מפני שראה באמירה הא-להית: "וְאֶנְכִי אֶעֱלֶךָ גַם עֲלֵה" - ציווי שלא לפעול כדי לצאת ממצרים, מדוע יש לתלות בבניו חטא כה חמור, שמא עשו זאת גם הם משום הציווי?

השם משמואל בפרשת ויגש מבקר בחריפות את דברי הכלי יקר:¹⁰

ואני אומר שרי ליה מריה שהעמיס גנות בקדושי עליון אלו, ובמדרש (פ' שמות) שהי' צדיקים כיעקב. ועוד לפי דבריו שזה גנות, הרי גם ביוסף כתיב ויתן להם אחוזה בארץ מצרים במיטב הארץ, וגם יעקב עצמו עדיין הי' קיים ולמה לא מיחה בהם, אלא ודאי שכך הי' צריך להיות ובכוונה עשו.

אמנם, בדומה לדברי ה"כלי יקר", אם כי לא באותה החריפות, מצאנו גם בספר "מגיד מישרים" למרן הבית יוסף (ויחי, על השמות יעקב וישראל) הבנה שיש בכתוב נימה של תמיהה על הנהגתו של יעקב. ה"מגיד" שהתגלה לבי"י שאל כעין השאלה שהצגנו, והוא משיב, שאכן יש כאן תמיהה על יעקב אבינו ע"ה. הוא גם מקשר את הדברים לשם "יעקב" המחליף בפרשיה זו את השם "ישראל":¹¹

הא איכא למידק דהא כד נחת למצרים קרא ליה ישראל והשתא דאיתפטר מעלמא קרי ליה יעקב? ותו איכא למידק אמאי לא אהדר יעקב לארץ ישראל בתר דחזא ית יוסף ואם תאמר דאיתעכב בשביל כפנא דהנהו חמשה שנים ד"אין חריש וקציר"

10 שם משמואל ויגש, תרעא. לדעתו הסיבה שנאחזו בני"י בארץ גושן היתה סיבה רוחנית שנועדה למנוע את הטמעותם של בני יעקב בתרבות המצרית. אין הוא מתייחס שם לשאלה מדוע לא עלו לארץ כנען.

11 כפי שהעיר הרמב"ן שהובאו דבריו, לעיל.

הא אמור חז"ל דכיון דאתא יעקב נתברך נילוס בשבילו? ואם תאמר דאהני ליה ברכתא לאקלושי כפנא אבל למיעקר יתיה לגמרי לא אהני,¹² מ"מ בתר הנהו חמש שנים ה"ל למיסק לארץ ישראל! וי"ל דמש"ה קרא ליה יעקב, וכאלו קרא מתמה עליה ואמר ויחי יעקב בארץ מצרים, כלומר היאך אפשר שחיה יעקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה ולא אהדר לארץ ישראל, ואע"ג דאיכא למימר דהוה מוכרח לאיתעכבא תמן משום גלותא, וכארו"ל ראוי היה יעקב אבינו לירד בשלשלאות של ברזל וכו' מ"מ ה"ל לאשתדלא למיסק, ומשום דלא אשתדל קרי ליה יעקב.

נראה שדברי ה"מגיד מישרים" קשורים במהותם להסבר הראשון שהצענו והוא שיעקב אבינו היה נאמן לתכנית הא-להית אלא שהוא מוסיף על כך שיש בכתוב נימה של ביקורת על הנהגתו זאת, ובכך דבריו מזכירים את דברי ה"כלי יקר".

על אף דברי ה"מגיד ישרים" נראה שיש מקום לחפש סיבה נוספת להשארות משפחת ישראל בארץ מצרים, סיבה כזאת שלא כוללת בתוכה ביקורת כלשהי על אבותינו הקדושים.

יעקב ובניו הוחזקו במצרים בניגוד לרצונם

עיון מדוקדק בסוף ספר בראשית מעלה אפשרות סבירה מאוד כי בני יעקב הוחזקו במצרים כבני ערובה, לאחר מות אביהם, ולא יכולים היו לצאת ממנה גם אם רצו לעשות זאת (בראשית נ, ד-ט; יד):

ויעברו ימי בכיתו וידבר יוסף אל בית פרעה לאמר אם נא מצאתי חן בעיניכם דברו נא באזני פרעה לאמר. אבי השביעני לאמר הנה אנכי מת בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען שמה תקברני ועתה אעלה נא ואקברה את אבי ואשובה. ויאמר פרעה עלה וקבר את אביך כאשר השביעך. ויעל יוסף לקבר את אביו ויעלו אתו כל עבדי פרעה וקני ביתו וכל זקני ארץ מצרים. וכל בית יוסף ואחיו ובית אביו רק טפם וצאנם וקברם עזבו בארץ גשן. ויעל עמו גם רכב גם פרשים ויהי המהקנה כבד מאד... וישב יוסף מצרימה הוא ואחיו וכל העלים אתו לקבר את אביו אחרי קברו את אביו.

12 בדומה לזה איתא בגור אריה (בראשית מז, יב) בתירוץ האחרון. אמנם, יש להעיר שלשיטת השפתי חכמים (שם, יט) הרעב פסק רק במצרים, אך לא בשאר ארצות. לפי"ז, ברור שלא היה כל טעם שיחזור יעקב אבינו לארץ עד תום שבע שנות הרעב.

נציג את הרמזים בכתוב לכך שמעמד יוסף ואחיו במצרים התערער ואף הוחזקו שם בניגוד לרצונם:

א. יוסף צריך להתחנן לפרעה כדי שיתיר לו לעלות ולקבור את אביו בארץ כנען. שלוש פעמים מוזכרת בדבריו של יוסף המילה: "נא". יתירה מכך: יוסף, המשנה למלך שבייחס אליו אמ פרעה (שם מא, מ): "וְעַל פִּיךָ יִשָּׁק כָּל עַמִּי רַק הַכֹּסֵא אֲגַדֵּל מִמֶּךָ" אינו פונה כלל באופן ישיר אל פרעה. תחינתו נעשית באמצעות תיווך! תיווך זה נעשה באמצעות "בית פרעה" שללא ספק הם במעמד נחות מיוסף עצמו בבית פרעה. יוסף מתחנן בפניהם כי ימצא חן בעיניהם וימלאו את בקשתו. הוא גם רואה צורך לשכנע את פרעה ע"י ציון השבועה שנשבע לאביו, ובאמת נראה מתשובתו של פרעה שרק השבועה היא זו ששיכנעה אותו לאפשר ליוסף לעלות ולקבור את אביו.¹³ כל התיאור הזה אינו מתאים לחלוטין למערכת היחסים הפנימית בבית המלוכה המצרי, כפי שהכרנו עד כה.

ב. הכתוב מדגיש מאוד את גודלה של הפמליה המלווה את יוסף ואחיו בעלותם לקבור את אביהם. אמנם, יתכן שזקני מצרים באו לכבודו של יעקב, אך ההדגשה של הרכב והפרשים ואף ציון גודלה של הפמליה בדרך חזור למצרים מחזקים את ההבנה שמדובר היה בחייל כבד שימנע מבני יעקב להשאיר בארץ כנען.

ג. ציון העובדה כי בני ישראל השאירו בארץ גושן את טפם, צאנם ובקרים הוא מיותר, לכאורה. וכדברי האברבנאל בפרושו לספר בראשית, שם: "כי מה צורך הכתוב הזה בתורה הילכו הצאן והבקר לקבור את יעקב ולסופדו". אמנם, כתוב זה מזכיר את אמירת פרעה, לימים (שמות י, כד): "צֹאנְכֶם וּבְקָרְכֶם יֵצֵאוּ". יתכן מאוד שגם בזמן הלווייתו של יעקב אבינו הוחזקו הטף, הצאן והבקר במצרים כדי לוודא שאכן בני ישראל יחזרו אליה.

האברבנאל, מעלה את האפשרות שאכן בני ישראל הוחזקו במצרים בניגוד לרצונם (בראשית נ, ח):

ואולי שהלכו עמו זקני פרעה ושריו כדי שישוב יוסף עמהם ולא ישארו שמה כי היה פרעה מפחד שמא ישארו בני יעקב בארץ כנען מפני מה שראה השתוקקות הזקן בחייו ובמותו אליה. ואחשוב שכן היו רוצים בני יעקב לעשות כמו שעשה אביהם אלא שפרעה ומצרים לא הניחום, שכבר נתנו עיניהם בהם להחזיק בם. ולכן

13 רש"י לפסוק ו, שם: "ואם לא בשביל השבועה לא הייתי מניחך".

כדי לישוב דעת המצריים שלא יאמרו בורחים הם, הניחו נשיהם וטפם ומקניהם בארץ גושן, ערבון עד שובם.

אפשר שהבנה זו היא אחת הסיבות לפרשנות חלק מרבתינו, כי המלך החדש שקם במצרים וגוזר גזרות קשות על בני ישראל אינו אלא אותו פרעה עצמו, שכבר בימי יוסף נתן עיניו להחזיק את בני ישראל במצרים, בעל כורחם. יתכן שאפשר לדקדק זאת מלשון חז"ל בעניין זה:¹⁴

"ויקם מלך חדש וגו'" (שמות א, ח) רב ושמואל, חד אמר: חדש ממש. וחד אמר שנתחדשו גזירותיו. מאן דאמר חדש ממש דכתיב "חדש" ומאן דאמר שנתחדשו גזירותיו דלא כתיב "וימת וימלוך". "אשר לא ידע את יוסף" דהוה דמי כמאן דלא ידע ליה יוסף.

הביטוי: "נתחדשו גזרותיו" מלמד אולי על כך שאותו פרעה עצמו כבר גזר גזרות על בני ישראל, ואפשר שאחת מגזרותיו היתה איסור על בני ישראל לצאת ממצרים. לפי הסברנו זה, מילות הגמרא: "דהוה דמי כמאן דלא ידע ליה כלל", אינן מוסבות בהכרח רק על התקופה שלאחר מות יוסף אלא אף בחיי יוסף התנכר אליו פרעה כאילו לא ידעו כלל.

נוסיף עוד שלהבנה זו שעוד בחיי יוסף השתנה ייחסו של פרעה לבני ישראל יש הד גם בדברי חז"ל שהובאו בתחילת פירושו של רש"י לפרשת ויחי: "ויחי יעקב - למה פרשה זו סתומה? לפי שכיון שנפטר יעקב אבינו נסתמו עיניהם ולבם של ישראל מצרת השעבוד שהתחילו לשעבדם".¹⁵

סיכום

הבאנו שלושה הסברים אפשריים להשארותם של יעקב ובניו בארץ מצרים. יתכן, כמובן, שהיו לכך גורמים נוספים ויתכן עוד שהגורמים השונים שהובאו במאמרנו, כמה מהם יחדיו ולא רק אחד מהם השפיעו על השארותם של יעקב ובניו בארץ מצרים:

14 עירובין נג, א; סוטה יא, א. ועי' בספר "שם עולם" לרב ראובן מרגליות וצ"ל, עמ' נא, שהכריע ששמואל הוא הסובר שמלך חדש הוא שנתחדשו גזרותיו.

15 ועי' בשפתי חכמים, שם, שעדיין לא התחיל השעבוד ממש, אלא שבשלב זה כבר ביקש מהם פרעה ב"פה רך" שיעבדו לו. אפשר שבמקביל לכך כבר לא היה מוכן לכך שיעזבו את מצרים.

א. רצון לממש את שנאמר לאברהם אבינו בברית בין הבתרים ואת שנאמר ליעקב במראות הלילה בכאר שבע. יתכן אף שדברי ה' ליעקב בענין זה הובנו כציווי שלא לפעול באופן אקטיבי למען יציאה ממצרים, כל עוד לא יראה לכך אות א-להי. אפשר לצרף לכך גם את דברי המגיד מישרים, שאמנם, יש בהם גם תמיהה על יעקב אבינו ע"ה על כך שלא השתדל לעלות לארץ ישראל.

ב. דברי ה"כלי יקר" שבני יעקב רצו להשאר במצרים.

ג. בני יעקב הוחזקו במצרים שלא ברצונם, ובמובן זה כבר בימי יוסף התחיל שעבוד ישראל במצרים.

נחתום את הדברים בהודיה ובתפילה - הודיה גדולה לבורא עולם על שזיכנו לחיות בארצנו הקדושה, בדור של גאולה ולראות את דברי הנביאים מתגשמים, לנגד עינינו; ותפילה, שנזכה לראות במהרה את השלמת קיבוץ גלויות ישראל לארצנו ואת בניין בית תפארתנו, בהר הקודש בירושלים.